

הרב יהודה ליאון אשכנזי (מניטו) | 1922-1996

היה הוגה דעות יהודי-צרפתי ששילב בהגותו את המסורת היהודית עם התרבות המערבית. הוא ביקש להעניק מענה קיומי לאדם המודרני המחפש את דרכו בזהויות ואידיאולוגיות מגוונות, תוך שימוש בתנ"ך כמגדלור היסטורי. אביו היה הרב הראשי של יהודי אלג'יריה. לחם נגד הנאצים במלחמת העולם השנייה, והיגר אחרי המלחמה לצרפת. שם ייסד את תנועת "הצופים" היהודיים וזכה לכינוי 'מניטו' (Manitou = רוח גדולה, באינדיאנית).

לאחר השואה, למד באוניברסיטת הסורבון היוקרתית בפריס. היה פעיל בקרב קבוצת מלומדים יהודיים בפריס, בדומה למנהיגים אחרים של יהדות צרפת בתקופה שלאחר השואה, התמקדה הגותו של הרב אשכנזי בניסיון לקשור מחדש בין היהודים המרוחקים ממסורת היהדות למורשתם על ידי חיבור בין המסורת היהודית לבין המחשבה ועולם המושגים המערבי. בפילוסופיה ראה אמצעי לביאור התורה ושאף להבהיר באמצעותה את מושגי היסוד של היהדות שהבנתם התעמעמה במשך הדורות, ובכך לאפשר הבנה מעמיקה של מסורת ישראל. כיוון שהיה מושרש במקורות היהודיים, ועם זאת בעל ידע נרחב בעולם המחשבה המערבית

עלה לישראל בעקבות מלחמת ששת-הימים, לימד בירושלים, והפך למנהיג רוחני של רבים מיוצאי צרפת בארץ. בהגותו בא לידי ביטוי שילוב בין מקורות היהדות על גווניהם הרבים (בהם גם השפעה קבלית) ובין המחשבה המערבית הכללית.

במענה לאתגר האחריות בעידן המודרני, מניטו פיתח את "משוואת האחוזה", תפיסה הרואה את הקשר בין האדם, רעהו וא-לוהים כשלושה קודקודים במשוואה מוסרית. לפי גישה זו, כל מפגש בין בני אדם מתקיים בנוכחות א-לוהית, היוצרת מחויבות מוסרית ביניהם. רעיון זה שואב השראה מהתפיסה המונותאיסטית המקראית ומדגיש את חשיבות האחריות ההדדית בחברה האנושית.

חיבוריו פורסמו על ידי תלמידיו הרבים כגון: סוד העברי, סוד מדרש התולדות ועוד.

"משוואת האחוזה"

אחריות מוסרית לפי הרב יהודה ליאון אשכנזי (מניטו)

מניטו מציע גישה דתית להתמודדות עם אתגר האחריות בעולם המודרני, תוך חזרה לתפיסה המקראית שבה הא-ל משמש כשותף לערכי המוסר של האדם. באמצעות המושג "משוואת האחוזה", מניטו מתאר קשר הדדי והכרחי בין האדם, רעהו והאל, כאשר הנוכחות האלוהית קיימת בכל מפגש אנושי. לפי גישה זו, האדם יכול לפגוש את האל רק דרך יחסו לזולת, כלומר, באמצעות הדרך שבה הוא מתייחס לאחרים. משוואה זו, המבוססת על המונותאיזם המקראי, מציגה את הקשר הישיר שהמקרא מותח בין שלושת הקודקודים - האדם, הזולת והאל - ומדגישה את האחריות המוסרית ההדדית כחלק בלתי נפרד מהתנהלותו של האדם בעולם.

קטע 1

המוסר הבסיסי הוא אוניברסאלי, והוא מכונה בארמית 'דרכא דארעא' (דרך הארץ)... כלומר, אותה התנהגות טבעית של האדם הטבעי כדי שניתן יהיה לחיות בחברה האנושית, פשוטו כמשמעו. קודם כול עליי להכיר שאני נבראתי... במקביל עליי להכיר שהאחר הוא גם כן בריאה של אותו בורא, ומוטלת על שנינו משימה משותפת והיא לפתור את 'משוואת האחוזה', תוך כיבוד הדדי בין שני 'אני' שווי ערך, בלי ניסיון להפוך את האחר לאובייקט או לכפות עליו יחס של אדון-עבד...

על פי סוד מדרש התולדות, א', עמ' 199-200, ספריית חווה, בית אל, תשס"ט

מניטו מזהה בעיות עכשוויות כגון אינדיבידואליזם ונרקיסזם, אשר מחלישות את תחושת האחריות של האדם כלפי הזולת. בנוסף, הוא מותח ביקורת על גישות מוסריות המתמקדות בדאגה לרחוקים, תוך הזנחת האחריות כלפי הקרובים והסביבה המיידית.

האתגר המרכזי שמניטו מציב הוא פיתוח רגישות מוסרית דווקא כלפי המעגלים הקרובים, ולא רק כלפי נושאים גלובליים או תקשורתיים שתופסים את מרכז הבמה. בין אם מסכימים עם שיטתו ובין אם חולקים עליה, הוא מציב בפנינו אתגר אישי וחינוכי משמעותי: האחריות אינה רק כלפי מה שגלוי ונוכח בתודעה הציבורית, אלא גם כלפי המציאות היומיומית הקרובה, שלעיתים נסתרת מן העין ועלולה לחמוק מתשומת ליבנו.

[...] למעשה, כל מפגש עם האחר הוא מפגש עם הבורא. בכל יום, בכל שעה אנו נבחנו במשוואת האחוה. אם זה נהג האוטובוס, הדוור, פקיד הבנק, השכן או בני המשפחה, בכל פגישה עם אדם אחר אנו פוגשים את הבורא שבו. בדרך כלל אין אנו מודעים למצב זה, אבל בכל מפגש כזה עם אדם אחר, אנו עצמנו עומדים במבחן. מאחורי החיצוניות של ה"אחריות" המוסרית הזו קיימת התופעה המופלאה הזו האומרת שהתנהגות האדם עם רעהו, היא ראי להתנהגות אותו אדם כלפי בוראו...

על כך עמדו כל נביאי ישראל בנבואותיהם כלפי העם הזונח את חובותיו המוסריות כלפי הגר, היתום והאלמנה. הפסוק אומר: וְאַהֲבַתְּם אֶת הַגֵּר, והנביא צווח: גֵּר יְתוֹם וְאַלְמָנָה לֹא תַעֲשֹׁקוּ. וכיצא באלו הרבה. בעיית הטיפול בחלש איננה רק עניין של דרך ארץ ונימוסים או של תפקוד החברה. הבעיה החברתית היא בבסיסה מטאפיזית - הרוחנית, היא חבוקה בעצם מהות הקשר שלנו עם הבורא שבראנו. [הדגש בפסוק "ואהבת לרעך כמוך" ...]. הוא על הרע דווקא, שכן בניגוד למה שמקובל לחשוב, קשה יותר לאהוב במציאות את האח, את הרע, מאשר את הרחוק. כאידיל, קל מאד לאהוב את העולם מרחוק.... במציאות היום-יומית קשה יותר לאהוב באמת את החותנת המרגיזה, את השכנים המרעישים בלי הרף, את פקיד הבנק המדבר אלינו בגסות. אולם דווקא אלה הם ה"רע" שאותם יש לאהוב...

ההומניזם המערבי אוהב את הרחוק והאקזוטי. פעולה זו קלה יחסית, משום שהיא נעדרת כל מחויבות. התורה מדגישה שעל האדם לאהוב דווקא את הרע, את הקרוב. דווקא את מי שהוא "כמוך", את מי שדומה לך ביותר, מאחר שדווקא הקרבה מביאה את התחרות. [עם זאת] אחד ההבדלים שבין התפיסה המונותיאיסטית העברית וכל תפיסה אחרת הוא, שבדתות האחרות האל מגן על האדם ושומר עליו כנגד כל האחרים, בעוד שעל פי היהדות האל שומר גם, ואולי אף קודם, על האחר. כיוון שקיים רק אל אחד, האל של האדם הוא גם האל של האחר. זוהי משוואת האחוה שעל האדם לפתור. אין קושי בהבנת הדברים, אך יישומם אינו קל. אולם בעיה זו מופיעה גם ברמה הכללית, כאשר על קבוצות בעלות מכנה משותף מוטל לפתור את משוואת האחוה מול קבוצות אחרות. כל ההיסטוריה האנושית היא ניסיון לפתור את בעיית משוואת האחוה... התורה קובעת: אם חייב להיות שולט ונשלט, צריך להגיע לידי הסכם, שכל אחד יכיר בשני כבריאה שנבראה על ידי אותו בורא. כל אחד יכיר בכבוד האנושי של האחר כעליון, ולא יהיו בכלל נשלטים... התורה היא למעשה ניסיון למצוא פתרון ממשי לבעיה של שני אחים שמוטל עליהם... ללמוד לחיות יחד באחוה.

מעובד על פי סוד עברי, חלק א, הוצאת חווה בית אל, תשנ"ה

לסיכום למליאה, התייחסו לאחת השאלות או שילוב של מס' שאלות:

- < כיצד הרב מניטו מגדיר את "משוואת האחוה", ומהו הקשר ההכרחי בין האדם, הזולת והאל לפי גישתו?
- < מהו ההבדל המהותי שמניטו מציג בין התפיסה המונותיאיסטית היהודית לבין תפיסות דתיות אחרות בנוגע ליחס לאחר?
- < כיצד ניתן ללמד תלמידים שהתנהגותם כלפי חבריהם, מורים, ועובדי בית הספר היא בבחינת מבחן לאחריות המוסרית שלהם?
- < כיצד אפשר להתמודד עם מגמות אינדיבידואליסטיות בקרב תלמידים, ולהעצים תחושת אחריות קהילתית?

לורד הרב יונתן זקס | 1948-2020

היה הוגה דעות יהודי-אנגלי, רב ופילוסוף, שכהן כרב הראשי של בריטניה בין השנים 1991-2013. הוא נולד בלונדון, למד פילוסופיה באוניברסיטת קיימברידג' והשלים דוקטורט בקינגס קולג' לונדון. במקביל ללימודיו האקדמיים, הוסמך לרבנות בישיבת עץ חיים בלונדון. בתקופת כהונתו כרב ראשי קידם חינוך יהודי, שימור הזהות היהודית, דיאלוג בין-דתי ושיח מוסרי בזירה הציבורית. הרב זקס היה סופר ופילוסוף משפיע, שכתב עשרות ספרים בנושאי אמונה, מוסר, חברה ותיקון עולם. הוא ראה ביהדות מסר אוניברסלי הרלוונטי לכלל האנושות והדגיש את תפקידה של הקהילה היהודית בחיזוק ערכים של צדק וחסד. הוא עסק רבות במפגש בין דת ומודרנה, ושאל לקדם מוסריות בעולם גלובלי מתמודד. לאחר פרישתו המשיך בפעילות אקדמית וציבורית, כפרופסור אורח במוסדות אקדמיים מובילים, יועץ למנהיגים ברחבי העולם ומרצה בכנסים בינלאומיים. הוא קיים דיאלוגים עם אנשי דת, פוליטיקאים ואנשי רוח במטרה לקדם הבנה בין-דתית וערכים אוניברסליים. הוא קידם הבנה בין-דתית וערכים אוניברסליים, ועסק רבות במפגש בין דת ומודרנה. כתביו דנים בנושאים של מוסר, זהות, אחריות ותיקון עולם. הוא זכה לפרסים רבים, בהם תואר אבירות ותואר לורד בבית הלורדים הבריטי. ספריו, כגון "לרפא עולם שבור" ו"לא בשם האל", מציגים גישה המשלבת ערכים יהודיים עם אתגרי העולם המודרני. בשנת 2020 נפטר ממחלת הסרטן אך הותיר אחריו מורשת רוחנית ענפה. רעיונותיו ממשיכים להשפיע על עולם ההגות היהודית והאוניברסלית, וכתביו משמשים מקור השראה למנהיגים, מחנכים ואנשי רוח המבקשים לחבר בין אמונה, מוסר ותרבות עכשווית.

"לרפא עולם שבור" החיים כקריאה לאחריות לפי הרב יונתן זקס

לפי זקס, אחריות אינה רק ערך נוסף אלא תכלית הקיום האנושי. בעידן המודרני, שבו אנשים מחפשים משמעות בעיקר בהגשמה עצמית, זקס טוען כי סיפוק אישי בלבד אינו מביא לאושר אמיתי. במקום זאת, האדם נקרא לקחת אחריות ולפעול לתיקון העולם. זקס מדגיש כי האחריות היום גלובלית, והיא מוטלת במיוחד על מדינות המערב הנהנות מכוח רב, משום שכגודל הכוח - כך גודל האחריות. המענה לכך הוא "אתיקה של אחריות", המשלבת עקרונות יהודיים ואוניברסליים, המחייבת פעולה מוסרית בתחומים כמו כלכלה, חברה, סביבה ופוליטיקה. תיקון העולם דורש מעשים קטנים ומתמשכים, מתוך תחושת שליחות ולא מתוך נטל, שכן לכל אדם יש את היכולת לשנות ולשפר את המציאות.

קטע 1

האחריות החברתית זקוקה לאישור מחדש, מפני שבזמננו היא נהייתה בעייתית. מה קושר אותי לילדים רעבים באפריקה, או לקרבנות רעידת אדמה בהודו? יותר מכך: מה מחבר אותי לגורלם של המובטלים, דרי הרחוב והעניים בחברה שלי, בשכונה שלי? הבעיות עצומות מכדי שמעשה שלי ייחולל תמורה. את האחריות... התרגלנו זה כבר להשליך על הממשלה... את המחויבות המוסרית החלפנו בחוק... מכוחה של איזו חובה או זכות, עלינו להיות שותפים באחריות לגורלם? בדורות הקודמים הייתה לבני האדם תחושה ברורה למדי של קשר בין מעשה לתוצאה, בין מה שהם עשו למה שקרה (בעקבות זאת). אך אתגרי ההווה אינם כאלה. התחממות כדור הארץ אינה תוצאת מעשהו של אדם אחד שהשתמש בדלק המכיל עופרת או בתרסיס, אלא תוצאת מיליארדי פעולות שנעשו בכל רחבי תבל. ייתכן שרק בדורות הבאים יורגשו השפעות הנזק הסביבתי... היכן, אם כן, נמצאת האחריות שלי? מעשי שלי הם פחות מטיפה באוקיינוס של האנושות כולה... אין זה סיפורה של היהדות לבדה... אני יודע היטב שטוב הלב והמידות הטובות נפוצים על פני האנושות כולה" - הן בקרב בני דתות אחרות והן בקרב ההומניזם החילוני..

לרפא עולם שבור, עמ' 9, 13 מגיד, 2010

לאורך הספר פורס הרב זקס את משנתו בדבר מה שהוא מכנה כאמור "האתיקה של האחריות". כמו במסמך 1 של הרב אשכנזי - 'מניטו', הכורך את מושג האחריות ביהדות ביחס שבין האדם לאל. אולם תפיסת הרב זקס, היחס אינו (רק) בכך שהא-ל משתקף במערכת היחסים עם הזולת, אלא בכך שהאדם שותף כביכול לא-ל בתהליך בריאת העולם ותיקונו. מתוך כך מקבל מושג האחריות היקף ותוקף רחב וגלובלי יותר, וכגודל עוצמתו של האדם, כך גדלה אחריותו לעולם ולבני אדם,

רחוקים כקרובים. האחריות אינה (רק) של הפרט אלא של האנושות כולה. עם זאת, אצל שניהם מובלטת בסופו של דבר אחריותו המעשית של היחיד בחיי היום-יום ובדברים שבידיו. תיקון העולם כרוך במישרין בתיקון האישי של האדם.

קטע 2

האתיקה של האחריות היא מן הרעיונות הייחודיים והמאתגרים ביותר של היהדות. לפי רעיון זה, א-להים מזמין אותנו להיות, כלשון חכמים, "שותפים במעשה בראשית" ... הא-לוהים שנתן לנו את מתנת החירות מבקש מאיתנו להשתמש בה כדי לכבד את חירותו של זולתנו ולהעצימה. א-לוהים, ה'אחר' האולטימטיבי, מבקש מאיתנו להושיט את ידיו ל'אחר' האנושי ... החיים הם קריאתו של א-לוהים לאחריות. (עמ' 3)

זו אתיקה המחוברת לקרקע. אם מישהו שרוי במחסור – תנו לו. אם מישהו בודד – הזמינו אותו לביתכם... היהדות היא אחת ההצהרות החשובות ביותר בדבר כבודו של היחיד ואחריותו, אך היא גם דת קהילתית מאוד ... היא קוראת לנו לחלוק את מה שיש לנו עם זולתנו... האמירה הנפוצה ביותר ששמעתי מפי אנשים המקדישים מזמנם לעזרה לזולת, היא שהם מקבלים יותר משהם נותנים... (עמ' 4-5)

האתגר האמיתי כיום... הוא ההתמודדות עם השלכותיהם הגדולות והולכות של מעשי בני האדם. האמונה שאין אנו חייבים דין וחשבון לאיש, או שא-לוהים יתערב איכשהו ויציל אותנו מיד עצמנו, היא אולי עקיבה אך בכל מקרה חסרת אחריות. לא כך אני קורא את האמונה שלי, ולא כך אני קורא את תמונת המצב האנושי. (עמ' 18).

המאה העשרים ואחת מציבה בפני האנושות אתגרים שנוכח היקפם ועוצמתם קשה לשער כיצד ניענה להם. קיימות הבעיות הסביבתיות... קיים הפער הגובר בין עשירים לעניים... וקיימות גם הבעיות הפוליטיות... שום מדינה, אפילו לא מעצמת-על כארצות הברית, אינה יכולה להתמודד עם בעיות אלו לבדה, שכן הן עצומות, גלובליות וכרוכות זו בזו. ואם אין די בפעולתה של מדינה שלמה, איזו משמעות יש בכלל למה שנעשה אתה ואני? לבדנו, איננו אלא גרגיר חול בחוף הים... אנחנו רוצים לעזור, אבל כל אחד מאתנו יכול לעשות כה מעט. בנסיבות אלו אנו נוטים לפנות פנימה... אנו מחפשים בתוך עצמנו... בחוג המשפחה או החברים... בקהילתנו הקרובה. התכנסות זו ניכרת כיום כמעט בכל החברות המערביות... [אבל כאן] הצגתי את התשובה ההפוכה: עכשיו, דווקא בעידן הזה, עלינו להושיט יד של ידידות לזרים, ולעזור לאלה השרויים במחסור... (עמ' 327-329)

א-לוהים מבקש מאתנו לעשות מה שאנו יכולים, כאשר אנו יכולים. אנחנו מתקנים את העולם צעד אחר צעד, מעשה אחד בכל פעם, נפש אחת בכל פעם. נפש אחת... כל מעשה נדיב, כל מילה מיטיבה, כל מחווה מחבקת, מקרבים את הגאולה. (עמ' 329-330).

לסיכום למליאה, התייחסו לאחת השאלות או שילוב של מס' שאלות:

- < כיצד מתאר הרב זקס את ההבדל בין חיפוש משמעות אישי לבין האחריות לתיקון עולם?
- < כיצד רעיון "האתיקה של האחריות" מציב את האדם כשותף לא-לוהים בתהליך הבריאה ותיקון העולם?
- < כיצד ניתן להטמיע בבית הספר את המסר לפיו האחריות האישית של כל תלמיד חיונית לשיפור החברה כולה?

עמנואל קאנט | 1724-1804

היה פילוסוף גרמני, מהמשפיעים ביותר בתולדות הפילוסופיה המערבית. הוא תרם תרומות מהותיות בתחומים רבים, בהם תורת ההכרה (אפיסטמולוגיה), אתיקה, אסתטיקה ופילוסופיה פוליטית. קאנט נולד וחי כל חייו בעיר קניגסברג (כיום קלינינגרד, רוסיה), שם פיתח את תורתו מבלי לצאת מתחומי עירו.

קאנט ידוע במיוחד בזכות תורת ההכרה הביקורתית, שאותה הציג בספרו "ביקורת התבונה הטהורה". הוא טען כי הכרתנו אינה משקפת את המציאות כשלעצמה, אלא מתווכת דרך חושינו ומבנה התודעה שלנו. לטענתו, קיימים מרכיבים מולדים בתודעה האנושית, המעצבים את הדרך שבה אנו חווים את העולם.

באתיקה, קאנט פיתח את הצו הקטגורי, הקובע כי על האדם לפעול רק לפי עקרונות שניתן להחילם באופן אוניברסלי. הוא ראה במוסר עניין של חובה תבונית, שאינו תלוי בתוצאות המעשים אלא בכוונתם.

בפוליטיקה, קאנט דגל בחירות, שלטון חוק ושלום עולמי. הוא האמין כי חברה מוסרית מחייבת כיבוד זכויות האדם וחתימה להסכמים בין מדינות.

קאנט נחשב לאחד מהוגי הדעות החשובים ביותר בהיסטוריה, ורעיונותיו ממשיכים להשפיע על הפילוסופיה, מדע המדינה והתפיסות המוסריות של העולם המודרני.

"המוסר התבוני" עמנואל קאנט, מגדולי ההוגים בתקופת ההשכלה

בדברי ההוגים מניטו ובמידה מסוימת גם אצל הרב זקס, נקשרו מושגי האחר והאחריות לרעיון האל. אולם, בעת החדשה ניסו הוגים רבים לבסס את רעיון האחריות (והמוסר בכלל) כחלק מהשקפת עולם מודרנית וחילונית. בדרך כלל, היחיד נדרש לחיות על פי נורמות חברתיות, המחייבות את אזרחי המדינה או את חברי הקהילה שאליהם הוא משתייך. נורמות אלו קיימות בכל תחומי החיים, כולל חוק, כלכלה, מגדר ומשפחה. האם מחויבות זו היא תוצאה של הרגל, אילוף או אינטרס תועלתני, או שיש דרך לבסס אותה באופן אוניברסלי ומוסכם? שאלה זו נוגעת לתוקפו של המוסר - האישי והחברתי כאחד, בעולם שבו אלוהים כבר אינו מקור סמכות מוסכם.

עמנואל קאנט פיתח תפיסה רציונלית של המוסר, המבוססת על עקרון החובה והאוטונומיה של הרצון. לשיטתו, התנהגות מוסרית אינה מבוססת על רגשות, תועלת או ציות לסמכות חיצונית, אלא על ציות לתבונה המוסרית הפנימית. אדם מוסרי אינו פועל כדי להרוויח או להימנע מעונש, אלא משום שהוא מבין שכך נכון לפעול לכל בני האדם.

קטע 1

עמנואל קאנט, שאף לנסח עקרונות מוסר אוטונומיים (אוטו-נומי = עצמאי, נובע מחקיקה שהאדם מחוקק מתוך עצמו; נומוס = חוק) ולא הטרונומיים (הטרו-נומי = שמקורו מחוץ לאדם, למשל האל או השלטון) או כאלה המונעים משיקולים תועלתניים (כפי שנקטו פילוסופים אנגלים באותה תקופה), שנתפסו בעיניו כבעלי תוקף יחסי בלבד.

במלים אחרות, קאנט חיפש עקרונות בעלי תוקף אוניברסאלי, כלל-אנושי, מתוך הנחה שכל אדם - מעצם היותו יצור חושב ורציונלי - יוכל להגיע אליהם ולהכיר בתוקפם המחייב, כלומר: אדם מוסרי אינו פועל מתוך אינטרס אישי, אלא משום שהוא מבין שכך נכון לפעול לכל בני האדם. הוא הקדיש למשימה זו בעיקר את ספרו "ביקורת התבונה המעשית".

קטע 2

דוגמאות לעקרונות:

קאנט קובע שמוסר אינו תלוי ברגשות, תועלת או חוקים חיצוניים, אלא בתבונה אוניברסלית המחייבת את כל בני האדם לפעול לפי כללים שיכולים להפוך לחוק כללי.

מתוך: עמנואל קאנט, הנחת יסוד למטאפיזיקה של המידות

1. הצו הקטגורי - עקרון האוניברסליות (או: הצו המוחלט)

"עשה מעשיך רק על פי אותו הכלל המעשי אשר בקבלך אותו, תוכל לרצות גם כן כי יהיה לחק כללי."

פירוש: על פי צו זה, חוק מוסרי הוא רק זה שעשוי להיות חוק כללי, אוניברסלי, כאילו היה חוק טבע מחייב. כלומר, עלינו לשאול את עצמנו האם היינו רוצים שכל בני האדם יפעלו כמונו? אם התשובה היא כן, המעשה מוסרי; אם לא, הוא אינו מוסרי.

דוגמה: אם אדם שוקל לשקר כדי לצאת ממצב לא נוח, עליו לשאול: "האם הייתי רוצה שכל בני האדם ישקרו במצבים כאלה?" אם כולם ישקרו, האמון החברתי יתמוטט, ולכן השקר אינו מוסרי.

2. האדם כמטרה ולא כאמצעי!

"עשה את פעולתך כך, שהאנושות – הן זו שבך הן זו שבכל איש אחר – תשמש לך לעולם גם תכלית ולעולם לא אמצעי בלבד."

פירוש: כל אדם הוא בעל ערך עצמי מוחלט ואין להשתמש בו ככלי למטרות פרטיות או אינטרס אישי.

דוגמה: אם מעסיק מנצל עובד בשכר נמוך מתוך ידיעה שהעובד חסר ברירה, הוא מתייחס אליו כאמצעי בלבד, ולכן פועל בצורה לא מוסרית.

3. המוסר אינו מבוסס על תוצאות אלא על חובה

"מעשה אינו מוסרי בשל התוצאה שהוא מביא, אלא בשל הכוונה שמאחוריו – כלומר, מפני שהוא נעשה מתוך חובה מוסרית."

פירוש: הערך המוסרי של מעשה אינו תלוי בתוצאה, אלא בכוונה שמניעה אותו. אדם חייב לפעול מתוך עקרונות מוסריים, גם אם התוצאה אינה חיובית.

דוגמה: אם אדם מציל טובע מתוך אינטרס לקבל פרס, המעשה עצמו חיובי, אך אינו מוסרי באמת לפי קאנט. לעומת זאת, אם הוא פועל מתוך חובה מוסרית לעזור לזולת – זהו מעשה מוסרי אמיתי.

תורת המוסר של קאנט הייתה מהפכנית (כמו חלקים אחרים בהגותו), והיא השפיעה רבות על כל ההוגים שבאו אחריו. בניגוד לתפיסות המסורתיות שבהן על האדם להתאים את רצונו לאיזשהו "טוב" עליון (למשל, כזה שמקורו באל), לפי קאנט הסדר הפוך: הרצון האנושי מכונן את הטוב המוסרי. תורת המוסר של קאנט מספקת כלים חשובים להבנת האחריות האישית והחברתית, אך היא דורשת איזון עם מציאות החיים ורגשות אנושיים.

טענות נגד קאנט:

עמדתו הרציונלית של קאנט ביחס למוסר שנויה במחלוקת. רבים ביקרו אותה על כך שהיא נוקשה, מופשטת ולעיתים בלתי ישימה בחיים המעשיים. מעבר לשאלת תוקפו של הצו הקטגורי, טענו כלפיו שהוא אינו מבטא כהלכה את התחושות המוסריות הטבעיות שלנו בנוגע לשאלות מוסריות.

לדוגמה, הצו הקטגורי של קאנט קובע כי אסור לשקר בכל מצב, מכיוון שאם כולם ישקרו, האמון החברתי יקרוס. אולם, האם כלל זה הגיוני גם כאשר מדובר בהצלת חיים? אם, למשל, נאצי דופק על דלתך ושואל אם אתה מחביא יהודים – לפי קאנט, אסור לשקר. המבקרים טוענים שמוסריות שאינה מתחשבת בהשלכות היא בעייתית. קאנט אכן טען שאסור לשקר גם במקרים קיצוניים, אך ניתן להתחמק מתשובה ישירה. למרות זאת, רבים רואים בכך חוסר רגישות מוסרית. כמו כן, הועלו ביקורות נוספות כלפי קאנט, בהן הטענה כי גישתו מתעלמת מרגשות אנושיים ומאמפתיה, ומציגה מוסריות קרה ונוקשה שאינה מתחשבת בהקשרים חברתיים ורגשיים.

לסיכום למליאה, התייחסו לאחת השאלות או שילוב של מס' שאלות:

- < מהו העיקרון המרכזי שמנחה את תורת המוסר של קאנט, וכיצד הוא מבדיל אותה מגישות מוסריות אחרות?
- < מהו ההבדל בין מוסר המבוסס על תועלת לבין מוסר המבוסס על חובה, לפי קאנט?
- < כיצד ניתן ללמד תלמידים לפעול לפי עקרונות מוסריים פנימיים ולא רק מתוך רצון לתגמול או חשש מעונש?
- < כיצד ניתן לפתח בקרב התלמידים גישה מאוזנת בין מוסר רציונלי, כפי שמציע קאנט, לבין מוסר מבוסס אמפתיה ורגשות?
- < כיצד עקרונותיו של קאנט יכולים להשפיע על הדרך שבה מורים ומנהלים מקבלים החלטות אתיות במוסד החינוכי?

ז'אן פול סארטר | 1905-1980

היה פילוסוף, סופר ומחזאי צרפתי, ממובילי האקזיסטנציאליזם (הפילוסופיה הקיומית) במאה ה-20. הוא נולד בפריז ולחם במלחמת העולם השנייה נגד הנאצים, נפל בשבי, ולאחר שחרורו הצטרף למחתרת הצרפתית. לאחר המלחמה פרסם את הספר "הרהורים על השאלה היהודית" (1946), שבו מתח ביקורת על האנטישמיות והציע שהיהודים יטמעו בחברה שבה הם חיים. לאחר תום מלחמת העולם השנייה פרץ סארטר לתודעה הציבורית הצרפתית בעקבות פרסום ספרו "האקזיסטנציאליזם הוא הומניזם".

הגותו מתמקדת ברעיון שחירות האדם היא מוחלטת, אך יחד עם זאת היא מטילה עליו אחריות כבדה. סארטר טען כי "הקיום קודם למהות", כלומר, האדם אינו נולד עם תכלית או זהות קבועה מראש, אלא עליו לעצב את משמעות חייו דרך בחירותיו ומעשיו. חירות זו, לדבריו, גוררת חרדה וייאוש, שכן אין כוח חיצוני שיכול להנחות את האדם או להצדיק את בחירותיו. הפתרון לכך, לפי סארטר, הוא פיתוח אישיות אותנטית ואחריות - אדם חייב לחיות בכנות ולשאת באחריות מלאה להחלטותיו.

בין כתביו החשובים ניתן למנות את הרומן "הבחילה" (1938), שבו ביטא את תחושת האבסורד וחוסר המשמעות שבעולם, ואת חיבורו הפילוסופי "היש והאין", שבו פיתח את רעיונותיו על התודעה האנושית, החירות והאחריות. הגותו השפיעה רבות על הפילוסופיה, הספרות והפוליטיקה, והיא ממשיכה לעורר עניין עד היום.

אקזיסטנציאליזם - קיומיות ואחריות 'כולם בעקבות אחד'

בעוד שהוגים כמו **מניטו והרב זקס** קושרים את האחריות לרעיון האל, בעת החדשה ניסו פילוסופים רבים לבסס את המוסר על יסודות חילוניים ורציונליים. **קאנט** פיתח תפיסה המבוססת על עקרון החובה והאוטונומיה של הרצון, אך הביקורת עליו טוענת כי גישתו נוקשה ומתעלמת מהשלכות המעשה ומהרגשות האנושיים. כתגובה לכך, התפתחה במאה ה-20 התפיסה **האקזיסטנציאליסטית-קיומית** שהדגישה את האחריות האישית ואת חירותו של האדם להגדיר את חייו.

תורת הקיומיות (אקזיסטנציאליסטית) שצמחה בעיקר במחצית השנייה של המאה העשרים התפתחה כתגובה לזוועות מלחמות העולם, כשהדגש עבר מאידיאלוגיות קולקטיביות לאחריות אישית. בין ההוגים המרכזיים: סרן קירקגור, ניטשה, סארטר, קאמי ופרנקל. בהגות היהודית המודרנית בולטים רוזנצווייג, השל ובובר.

קטע 1 / רקע

הגדרת האקזיסטנציאליזם

האקזיסטנציאליזם (Existentialism) הוא זרם פילוסופי מודרני המעמיד את קיומו של היחיד במרכז ההתבוננות הפילוסופית. לפי גישה זו, **קיום האדם קודם למהותו** - כלומר, האדם אינו נולד עם מהות או תכלית קבועה מראש, אלא הוא זה שיוצר ומגדיר את משמעות חייו באמצעות בחירותיו ופעולותיו. חירותו של האדם מחייבת אותו לקחת אחריות על קיומו, אך היא גם מקור לחרדה קיומית, שכן אין סמכות חיצונית המכתיבה את חייו.

האדם כיצור חופשי ואחראי

לפי סארטר, אין צורך בא-ל כדי לבסס מוסר - ערכים כגון הגינות ויושר מתקיימים מתוך ההיגיון החברתי. האדם הוא חופשי לחלוטין, אך חירות זו מחייבת אותו גם לקחת אחריות על כלל האנושות. כל בחירה מוסרית של אדם אינה רק אישית, אלא מהווה דגם ערכי לכלל החברה.

האחריות כמחייבת את האנושות

לפי סארטר, כל אדם חייב "להמציא את דרכו", אך כל בחירה שהוא עושה מעצבת לא רק את דמותו, אלא גם את דמות האדם בכלל. האדם אינו רק אחראי לעצמו, אלא לכלל האנושות, שכן כל החלטה פרטית מציבה מודל להתנהגות מוסרית אוניברסלית.

האחריות, אם כן, אינה רק עול אישי, אלא מחייבת את האנושות כולה. כל אדם צריך לשאול את עצמו: "האם הייתי רוצה שהאנושות תלך בעקבות מעשיי?"

גישה זו מדגישה את חופש הבחירה, אך גם את כובד האחריות הנובעת ממנה, שכן כל פעולה משמשת מופת לאחרים. לפי הגישה הקיומית, התנהגות מוסרית חוזרת אל חירותו ואחריותו האין-סופיים של כל אדם. ברוח זו הוא טבע את האמרה: "כל אדם חייב להמציא את דרכו".

האקזיסטנציאליזם משפיע על תחומי הספרות, האמנות, החינוך והפסיכולוגיה, ומוביל גישות המדגישות חיפוש אחר משמעות כבסיס לבריאות נפשית ולרווחה אישית.

קטע 1

א-לוהים הוא השערה מיותרת ויקרה. הבה נבטל אותה. אך יחד עם זאת, כדי שיתקיימו מוסר, חברה ועולם מתוקן, עלינו להתייחס בכובד ראש לכמה ערכים ולהניח שהם קיימים אפריורי... להיות הגונים, לא לשקר, לא להכות... להוליד ילדים, וכיוצא בזה. הבה נעמול מעט ונראה שערכים אלה קיימים בכל זאת, חקוקים בשמי התבונה, אף על פי שאלוהים אינו קיים.

קטע 2

...אם האדם אינו ניתן להגדרה סופית [=אי-אפשר להגדיר את האדם הגדרה אחת מוחלטת שתקפה לכל בני האדם], על פי האקזיסטנציאליסטים, הרי זה מכיוון שבתחילה אין הוא מאומה. הוא יהיה רק לאחר מכן, והוא יהיה מה שהוא יעשה מעצמו...

האדם אינו רק כפי שהוא משיג את עצמו, אלא כפי שהוא רוצה להיות. [=האדם אינו רק איך שהוא תופס את עצמו עכשיו, אלא גם איך שהוא רוצה להיות בעתיד] מכיוון שהאדם משיג את עצמו רק לאחר קיומו, ומכיוון שהוא רוצה להיות רק לאחר קפיצתו לעבר הקיום – הרי שאין הוא מאומה מלבד מה שהוא עושה מעצמו. זהו העיקרון הראשון של האקזיסטנציאליזם... אם אכן הקיום קודם למהות, אזי האדם אחראי למה שהוא¹.

אם כך, הצעד הראשון של האקזיסטנציאליזם הוא להשיב לכל אדם את בעלותו על מה שהוא ולהטיל עליו את האחריות המלאה לקיומו. כאשר אנו אומרים שהאדם אחראי לעצמו, אין כוונתנו שהוא אחראי לקיומו הפרטי בלבד, אלא לכל בני האדם... כאשר אנו אומרים שהאדם בוחר את עצמו, פירוש הדבר גם שכל אחד מאתנו בוחר בכל בני האדם. אכן, כל פעולה שבה אנו יוצרים את האדם שברצוננו להיות, יוצרת בה בעת את דמות האדם כפי שהוא צריך להיות בעינינו. לבחור להיות דבר זה או אחר, פירושו לאשר את ערכה של הבחירה שלנו, שכן איננו יכולים לבחור אף פעם ברע. אנחנו בוחרים תמיד בטוב, ודבר אינו יכול להיות טוב עבורנו בלי להיות טוב עבור כולם.

יתרה מזו, אם הקיום קודם למהות ואנו רוצים להתקיים תוך כדי שאנו מעצבים את דמותנו, הרי שדמות זו תקפה עבור כולם ועבור תקופתנו כולה. אם כך אחריותנו גדולה בהרבה מכפי ששערונו, שכן היא מחייבת את האנושות כולה...

אם ניקח מעשה אישי יותר, ונניח שברצוני להתחתן ולהוליד ילדים, הרי שאף על פי שנישואי תלויים אך ורק במצבי הפרטי, תשוקותיי ומאוויו, אני מחייב במונוגמיה לא רק את עצמי אלא את האנושות כולה. אני אחראי עבור עצמי ועבור כולם, ואני יוצר דמות מסוימת של האדם שאני בוחר. אני בוחר את עצמי ואת האדם גם יחד[...].

אם סבורני שמעשה מסוים הוא טוב, אני הוא שצריך לבחור ולומר שמעשה זה הוא טוב ולא רע... חייב אני לפעול כך שמעשיו בכל רגע יהיו מופתיים. כל אדם צריך לחוש כאילו האנושות כולה נועצת עיניה במעשיו והולכת בעקבותיהם. לפיכך על כל אחד מאתנו לומר לעצמו: האומנם זכאי אני לפעול כך שהאנושות תלך בעקבות מעשיו? ואם אין הוא אומר זאת, הרי שהוא מסתיר מעצמו את החרדה.

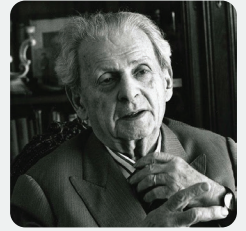
אין מדובר בחרדה המובילה לשוויון נפש ולשיתוק. מדובר בחרדה פשוטה שכל מי שנשא אי פעם באחריות מכיר אותה. כאשר, למשל, מפקד בצבא נושא באחריות למתקפה כלשהי ושולח כמה חיילים למותם, הוא בוחר לעשות זאת, וביסודו של דבר הבחירה היא שלו בלבד... המנהיג שוקל אפשרויות אחדות, וכאשר הוא בוחר באחת מהן הוא מבין שאין לה ערך אלא מכיוון שהיא נבחרה.

לסיכום למליאה, התייחסו לאחת השאלות או שילוב של מס' שאלות:

- < כיצד סארטר מצדיק את קיומם של ערכים מוסריים למרות שלילת קיומו של א-לוהים?
- < לפי סארטר, כל בחירה שאדם עושה מחייבת את כלל האנושות. כיצד טענה זו קשורה לרעיון האחריות האישית?
- < כיצד ניתן ליישם את עקרון "האדם אחראי לעיצוב דמותו" בעיצוב חזון חינוכי בבית הספר?
- < כיצד תפיסת החירות של סארטר יכולה להשפיע על גישות חינוכיות בנוגע לאחריות תלמידים על הישגיהם והתנהגותם?
- < באיזו מידה עלינו כמחנכים להעביר לתלמידים את התחושה שכל בחירה שלהם מעצבת לא רק את חייהם אלא גם את סביבתם?
- < כיצד ניתן להשתמש בעקרונות של סארטר כדי לעודד תלמידים לקחת יוזמה ולהיות שותפים פעילים בעיצוב?

¹ הקיום קודם למהות – זהו אחד העקרונות החשובים של האקזיסטנציאליזם. בניגוד לדברים אחרים במציאות, כגון אובייקטים בטבע, שיש להם מהות אחת נתונה ובלתי משתנה, הרי האדם הוא יצור חופשי. קודם האדם קיים קיום פיזי והמהות שלו היא בראש ובראשונה פועל יוצא של הכרעות שהוא מכריע מתוך בחירה חופשית ולא תולדה של מהות קבועה ונתונה מראש.

עמנואל לוינס | 1906-1995

היה פילוסוף ומחנך יהודי-צרפתי, שנולד בקובנה, ליטא, למשפחה שומרת מסורת. הוא למד פילוסופיה בצרפת ובגרמניה, והושפע מהוגים כמו אדמונד הוסרל ומרטין היידגר. במהלך מלחמת העולם השנייה, לוינס נכלא בשבי הגרמני, בעוד משפחתו בליטא נספתה בשואה. חוויות אלו השפיעו עמוקות על הגותו, שהעמידה את האתיקה במרכז הפילוסופיה.

לוינס טען שהמפגש עם "האחר" - הזולת - הוא היסוד למוסריות. הוא הדגיש את האחריות הבלתי מותנית כלפי האחר, הנובעת מהמפגש עם פניו, המייצגות את הדרישה המוסרית. בכך, הוא הציב את האתיקה כבסיס לפילוסופיה, בניגוד למוסורות שהעמידו את האונטולוגיה (תורת ההווה) במרכז. לאחר המלחמה, לוינס הקדיש את חייו לשיקום הקהילה היהודית בצרפת, במיוחד בקרב ילדים יהודים שהיגרו מצפון אפריקה. הוא פעל במסגרת ארגון "כל ישראל חברים" (כי"ח) והיה מעורב בחינוך יהודי ובפיתוח תוכניות לימוד. בנוסף, הוא הרבה לבקר בישראל ולתרום לשיח הפילוסופי והחינוכי בה. בין חיבוריו הבולטים: "הומניזם של האדם האחר", "תשע קריאות תלמודיות" ו"אתיקה והאינסופי". בכתבים אלו, לוינס שילב בין פילוסופיה מערבית למוסורת יהודית, והציע פרספקטיבה אתית המתמקדת באחריות וביחס לזולת. הגותו של לוינס ממשיכה להשפיע על השיח המוסרי, הפילוסופי והחינוכי במאה ה-21, ומדגישה את חשיבות המפגש האנושי והאחריות ההדדית בחברה.

פנים, אחר ואחריות

בעוד שהוגים כמו **מניטו והרב זקס** קושרים את האחריות לרעיון האל, בעת החדשה ניסו פילוסופים רבים לבסס את המוסר על יסודות חילוניים ורציונליים. **קאנט** פיתח תפיסה המבוססת על עקרון החובה והאוטונומיה של הרצון, אך הביקורת עליו טוענת כי גישתו נוקשה ומתעלמת מהשלכות המעשה ומהרגשות האנושיים. כתגובה לכך, התפתחה במאה ה-20 התפיסה ה**אקזיסטנציאליסטית-קיומית** שהדגישה את האחריות האישית ואת חירותו של האדם להגדיר את חייו.

בעולם שבו מקומו ומעמדו (הפילוסופי והדתי) של המוסר הולך ומתערער, חתר הוגה הדעות לוינס לבסס את מרכזיותה של האתיקה (תורת המוסר) כ"פילוסופיה ראשונית". בניגוד לשיטות פילוסופיות מקובלות שניסו לבסס את המוסר על הסברים שכלתניים (כמו קאנט) או על שיקולים תועלתניים, לוינס טוען כי היחס המוסרי קודם לכל מחשבה או אינטרס, והוא מבוסס על אחרותו של האדם האחר, הגותו של לוינס היא אתגר לאדם המודרני.

הסבר מקורי ומעניין אחר למושג האחריות נותן הוגה יהודי צרפתי נודע אחר, עמנואל לוינס. לוינס מעמיד את עיקר הגותו על היחס לאחר ועל הכרה בו. הכרה זו באחרותו של הזולת ובעולם השלם המסתתר בו, היא ולדעתו המפתח לאחריות כלפיו בתור אחר. במובן זה, רעיון האחריות עולה מתוך עצם המפגש עם האחר (ועם אחרותו), ובעיקר מתוך המפגש החזותי, הממשי והישיר, עם פניו של הזולת. עם זאת, בדומה לאשכנזי, גם לוינס עומד על הקשר בין אהבת אדם והתגלות האל דרך פניו. הפנים הם מושג מרכזי במשנתו של לוינס. האחר (ודרכו - האל) מופיע ומתגלה בפנינו באמצעות פניו המיוחדות, החד-פעמיות, וקורא דרךן לאחריות כלפיו.

קטע 1 / רקע

לוינס טען שהתרבות המערבית מתמקדת ב"אני" ובתודעה העצמית, מה שמוביל להתעלמות מה"אחר". הוא הציע שהמפגש עם פניו של האחר הוא חוויה אתית ראשונית, שבה האדם נחשף לאחריות בלתי מותנית כלפי הזולת. הפנים של האחר, לפי לוינס, מבטאות את הייחודיות והאינסופיות של הזולת, ומזמינות את ה"אני" לצאת מעצמו ולהיענות לאחר.

...לוינס מציע סוג אחר של חשיבה שהוא רואה כ"חכמה יהודית". חשיבה זו מבוססת על קדימות המוסר והאחריות כלפי האחר. האתיקה במובנה הפילוסופי המערבי מבוססת על תפיסת האני ועל המעגלים החברתיים שהאני בונה סביבו ושבהם הוא מתחשב. לוינס מבקש להוסיף לחשיבה המוסרית את קדימות הזולת לכינונו של האני. עמדה זו הופכת את האתיקה לפילוסופיה הראשונה.

לוינס קורא למשמעות החיובית של הציווי המוסרי של האחר בשם "אחריות". המילה אחריות היא מילה מרתקת בעברית, היא הבנה מעמיקה של האופן שבו אדם מקבל על עצמו אחריות. מי זה שמטיל עליו את האחריות? התשובה היא האחר.

(קטעים מתוך האמנה החינוכית - עמנואל לוינס/ תיבה חנוך בן פזי)

קטע 2

"לגשת אל הזולת בשיחה פירושו לקבל את פני המבע של הזולת, שבו הוא מציף בכל רגע את האידיאה שהמחשבה הייתה לוקחת ממנו. פירושו איפה לקבל מן הזולת מעבר ליכולת של האני. (לוינס, כוליות ואינסוף)

"האחר שאני משתוקק אליו באופן מטאפיזי איננו "אחר" כמו הלחם שאני אוכל, כמו הארץ שאני גר בה, כמו הנוף שאני מתבונן בו, כמו, לעתים, עצמי ביחס לעצמי, אותו "אני", אותו "אחר". מן הממשויות האלה אני יכול "להלעיט את עצמי" ובמידה רבה מאוד גם לספק את עצמי, כאילו פשוט חסרו לי באופן הזה. אחרות נספגת בזוהתי כהוגה או כמנכס, כבעלתן". (לוינס ב"כוליות ואין-סופיות")

על האחריות כלפי האחר כותב לוינס (1995):

"אני תופס את האחריות כאחריות כלפי האחר, הווה אומר, אחריות כלפי מה שאינו שלי, או אפילו אינו נוגע לי; או שמא כלפי מה שאכן נוגע לי, היינו מה שניצב לנגדי כפנים... מן הרגע שהאחר מסתכל בי, אני אחראי כלפיו אף מבלי ליטול כלפיו כל אחריות שהיא; אחריותו מוטלת עלי... הקשר עם האחר שזור אך ורק בתור אחריות, בין אם אתה מקבל או דוחה אותה, בין אם אתה יודע או אינך יודע איך ליטול אותה ובין אם אתה מסוגל לעשות משהו קונקרטי למען האחר אם לאו. לומר: הנני. לעשות משהו למען האחר. לתת. להיות רוח אנוש... האחריות היא מה שמוטל אך ורק עלי, ובאופן אנושי אינני יכול לסרב לה".

הבסיס לקיומו של דיאלוג אצל לוינס מצוי העמדה האתית, שעל יסודה מתאפשרת ונבנית שיחה. הדיאלוג בין אדם אחד לאחר צריך להתנהל לא רק מתוך הכרה בכבודו של האחר אלא מתוך הציווי האתי הנותן קדימות לאחר ומטיל על האני אחריות כלפיו".

קטע 3

נוכל לפתור את בעיית העולם הרעב רק אם בעלי ההון לא יראו יותר את מזונם כרכושם הבלעדי, ויקבלו אותו כמתנה שצריך להודות עליהושגם האחרים זכאים לה, המחסור הוא בעיה מוסרית וחברתית ולא רק בעיה כלכלית.

(לוינס, מעבר לפסוק, עמוד 179)

"להיות "אני" מסמן אפוא להיות חסר יכולת להתנער מן האחריות, כאילו כל בניין הבריאה מוטל על כתפי. אבל האחריות המרוקנת את ה"אני" מהאימפריאליזם שלו ומהאנוכיות שלו – גם אם מדובר באנוכיות של הגאולה – אינה עושה אותו לרגע בסדר האוניברסלי. היא מאשרת את אחדות ה"אני". אחדות ה"אני" היא העובדה שאיש אינו יכול לענות במקומי".

(הומניזם של האדם האחר, לוינס, 2004)

עמנואל לוינס מציב את האתיקה (תורת המוסר) כבסיס הראשוני לפילוסופיה, בניגוד לגישות רציונליות (כמו זו של קאנט) או תועלתניות. לדעתו, האחריות כלפי הזולת אינה נובעת מדמיון בין בני אדם, אלא דווקא מהבדלים ביניהם – "האחר אינו אני". הוא מדגיש כי **המפגש עם פני האחר** הוא שמחייב אותנו מוסרית, שכן הפנים חשופות וללא מסכות, ומהוות קריאה ישירה לכיבוד האחר ולדאגה לו.

הציווי "לא תרצח" הוא הביטוי הראשוני של חובה זו, אך האחריות משתרעת גם על כל תחומי היחסים האנושיים. אצל לוינס, המוסר אינו נובע מחוקים חיצוניים אלא ממפגש בלתי אמצעי עם האחר, שמציב בפני האדם מחויבות שאינה תלויה בתועלת או ברציונליות.

חידוש מעניין נוסף הוא הקביעה כי המפגש עם האחר מגולם בעיקר במפגש עם הפנים שלו. פני הזולת הם החלק החושף את האדם כפי שהוא, ללא מסכות (העמדת פנים) או הגנה (בניגוד ליתר חלקי הגוף שמקובל בדרך כלל לכסותם), ולכן במפגש אתם בא לידי ביטוי היחס המוסרי בטהרתו. (בהקשר זה אפשר להזכיר את הביטוי "תסתכל לי בעיניים", או על דרך השלילה: "לא יכול להסתכל לו בעיניים"... כביטוי ליחס אמיתי וחסר פניות ומסכות).

לסיכום למליאה, התייחסו לאחת השאלות או שילוב של מס' שאלות:

- < כיצד מגדיר לוינס את המפגש עם פני האחר, ומה משמעותו מבחינה מוסרית?
- < כיצד מתבטאת הקריאה המוסרית של האחריות במפגש הישיר עם הזולת, ומה תפקיד השפה והדיבור בכך?
- < כיצד ניתן ליישם את תפיסתו של לוינס על מפגש עם תלמידים, במיוחד תלמידים מרקע שונה?
- < כיצד בתי ספר יכולים לעודד פיתוח רגישות מוסרית המבוססת על המפגש הבלתי אמצעי עם הפנים של האחר?
- < איך אפשר להשתמש במושג "הפנים" של לוינס כדי לפתח דיאלוג מכבד בין תלמידים ובין אנשי צוות חינוכי?